

Hustota osídlenia Slovenska v neskorom stredoveku

JURAJ ŽUDEL

Obdobie neskorého stredoveku, ktoré v dejinách Uhorska možno časovo vymedziť nástupom kráľa Žigmunda Luxemburského na uhorský trón roku 1387 a bitkou pri Moháči roku 1526, znamená vo vývine osídlenia Slovenska dôležitú etapu. V tomto období sa dotvára a stabilizuje sídelná sieť Slovenska, ktorá sa v podstate (okrem severných hornatých krajín) zachovala až podnes.

Hustotu osídlenia (hustotu a strednú vzdialenosť sídel) sme skúmali vo dvoch prierezoch: v rokoch 1381 – 1400 a v rokoch 1511 – 1530, teda na začiatku a koncom neskorého stredoveku, a to podľa vtedajších stolíc.¹

1. Hustota osídlenia v r. 1381–1400

Sídelnú sieť Slovenska v posledných dvoch desaťročiach 14. storočia podľa našej rekonštrukcie, ktorá sa zakladá na štúdiu odbornej historickej literatúry a výskumoch pramenného materiálu (vydaného aj nevydaného, v domácich archívoch i v zahraničí), tvorilo 3 580 sídel. K tomu treba poznamenať, že tento počet možno považovať za približný. V skutočnosti mohlo byť o niečo viac sídel, a to nielen samôt, ale aj dedín.

Osídlenie sa sústreďovalo prevažne na nížinách a v kotlinách. Je pozoruhodné, že vysokopoložené kotliny (okrem Oravskej kotliny a Horehronského podolia) patrili na sklonku 14. storočia medzi najviac osídlené oblasti Slovenska. Stredoveká sídelná sieť Turčianskej, Liptovskej a Popradskej kotliny bola v tomto čase v podstate už utvorená. Ale osídlenie Slovenska koncom 14. storočia sa neobmedzovalo len na nížiny a kotliny. Rozprestieralo sa, podobne ako už v polovici 13. storočia, aj v nižších pohoríach, najmä v Slovenskom stredohorí, Slovenskom rudohorí a Nízkych Beskydách.²

Na území Slovenska koncom 14. storočia pripadalo na 100 km² 7,3 sídel, pričom stredná vzdialenosť sídel bola 3,7 km. Hustota sídel prevyšovala slovenský priemer v Abovskej, Bratislavskej, Gemerskej, Hontianskej, Nitrianskej, Novohradskej, Šarišskej, Tekovskej, Turčianskej a Užskej stolici. Najhustejšiu sídelnú sieť mala Šarišská stolica, v ktorej pripadalo na 100 km² 9,9 sídel. Hustota sídel bola menšia ako slovenský priemer v Komárňanskej, Liptovskej, Mošonskej, Oravskej, Ostrihomskej, Rábskej, Spišskej, Trenčianskej, Turnianskej, Zemplínskej a Zvolenskej stolici. Najmenej bola vyvinutá sídelná sieť Oravy, kde pripadalo na 100 km² len 1,9 sídel (pozri tabuľku 1, mapku 1).

Hodnotám o hustote sídel v jednotlivých stoliciach zodpovedajú aj hodnoty o strednej vzdialenosti sídel: najmenšia stredná vzdialenosť sídel charakterizuje sídelnú sieť Šarišskej a Užskej stolice (3,2 km), stredná vzdialenosť sídel bola najväčšia na Orave (7,3 km).

2. Hustota osídlenia v r. 1511-1530

Vývin osídlenia v neskorom stredoveku mal vcelku (so zreteľom na celé územie Slovenska) vzostupný priebeh. V porovnaní so stavom na sklonku 14. storočia vzrástol

počet sídel o 213. Negatívnou stránkou sídelného procesu bolo pustnutie a zanikanie sídel. Na základe doterajších výskumov máme o tom len približnú predstavu. Zo sídel, ktoré poznáme v posledných desaťročiach 14. storočia, zaniklo do konca stredoveku 323. Skutočný počet zaniknutých sídel bol však väčší, lebo boli aj také, ako to ukazuje podrobnejší výskum osídlenia Východoslovenskej nížiny, ktoré vznikli a zanikli v priebehu 15. a začiatkom 16. storočia. Konkrétnejší obraz o procese pustnutia sídel v neskorom stredoveku sa utvorí až pri podrobnejšom skúmaní zmien v štruktúre osídlenia.

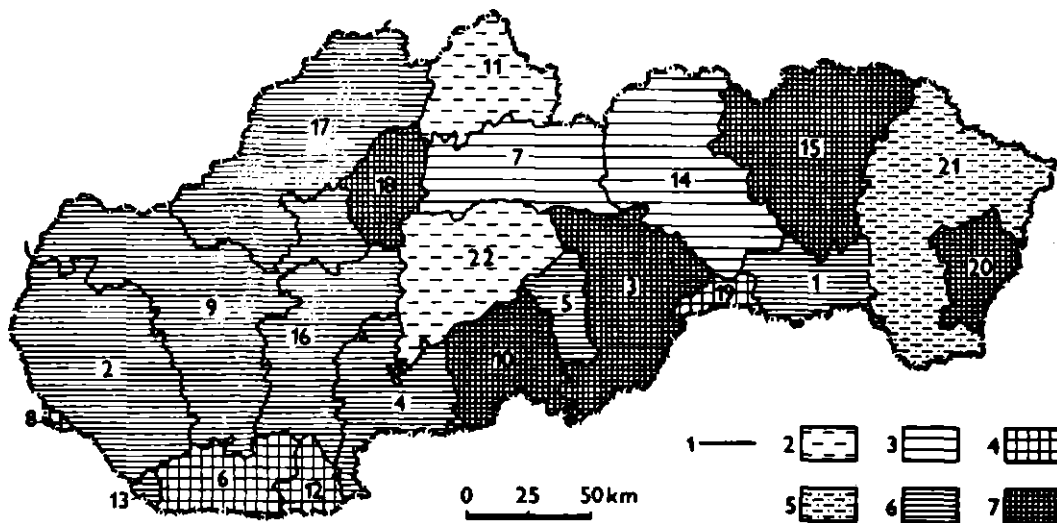
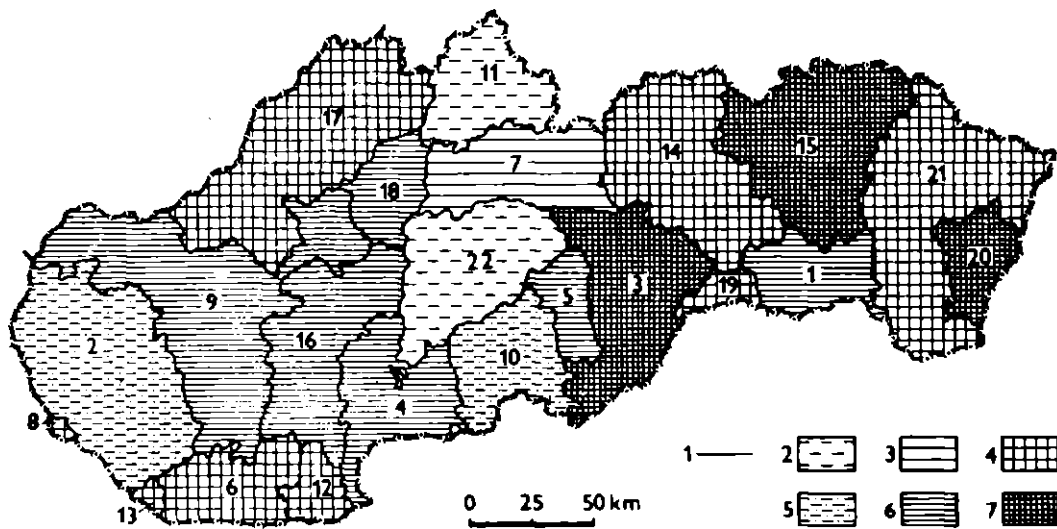
Koncom stredoveku, v rokoch 1511–1530 evidujeme na Slovensku spolu 3 793 sídel. Aj pre osídlenie v tomto období platí konštatovanie, že sa sústreďovalo prevažne na nížinách a v kotlinách.³ Na 100 km² pripadalo 7,7 sídel, pričom stredná vzdialenosť sídel bola 3,6 km. Väčšia bola hustota sídel v Abovskej, Bratislavskej, Gemerskej, Hontianskej, Nitrianskej, Novohradskej, Rábskej, Šarišskej, Tekovskej, Trenčianskej, Turčianskej a Užskej stolici, pričom najhustešiu sídelnú sieť mala Novohradska stolica, v ktorej pripadalo na 100 km² 10,9 sídel. Hustota sídel nedosahovala slovenský priemer v Komárňanskej, Liptovskej, Mošonskej, Oravskej, Ostrihomskej, Spišskej, Turnianskej, Zemplínskej a Zvolenskej stolici (pozri tabuľku 2, mapku 2).

Rovnako ako v prvom období najredšie bola osídlená Orava, v ktorej pripadalo na 100 km² 2,3 sídel. Primerane tomu bola stredná vzdialenosť sídel Oravy (6,7 km) najväčšia na Slovensku.

3. Zmeny v hustote osídlenia v 15. storočí

Vývoj osídlenia Slovenska v neskorom stredoveku, ako sme už spomenuli, mal vcelku pozitívny charakter. Počet sídel sa zväčšil, osídlené územie sa rozšírilo, čo sa prejavilo najmä v zaľudňovaní nižších pohorí. Pozitívne zmeny sa najvýraznejšie prejavili na Laboreckej vrchovine (Zemplínska stolica). Pokročilo aj osídlenie Javorníkov (Trenčianska stolica). Pokiaľ ide o vysokopoložené kotliny, len nepatrne sa zmenilo osídlenie Oravskej kotliny, čo malo za následok, že sídelná sieť Oravskej stolice bola najmenej vyvinutá. Hustota sídel bola najmenšia a stredná vzdialenosť sídel najväčšia na celom Slovensku. Základný obrat v osídlení severnej časti Oravy nastal až v novoveku zásluhou kolonizácie na valašskom práve.

Do konca stredoveku sa hustota sídel na Slovensku vcelku zväčšila o 0,5, stredná vzdialenosť sídel sa zmenšila o 0,1. Pokiaľ ide o hustotu sídel, pomery sa nezmenili v Komárňanskej a Mošonskej stolici, negatívny trend sa prejavil v Abovskej (−0,2), Spišskej (−0,8), Šarišskej (−0,8) a Turnianskej stolici (−0,3). Pozitívne hodnoty charakterizujú vývoj, v Bratislavskej (+0,2), Gemerskej (+0,4), Hontianskej (+0,4), Liptovskej (+0,1), Nitrianskej (+0,3), Novohradskej (+3,1), Oravskej (+0,4), Ostrihomskej (+0,6), Rábskej (+2,1), Tekovskej (+0,1), Trenčianskej (+1,8), Turčianskej (+0,4), Užskej (+0,6), Zemplínskej (+0,8) a Zvolenskej stolici (+1,0). Ako vidieť, pozitívne zmeny sa najviac prejavili v Novohradskej stolici. Zmeny v hustote sídel sa adekvátne prejavili aj do strednej vzdialenosti sídel. Najvýraznejšie sa prejavili v Novohradskej stolici, v ktorej sa stredná vzdialenosť sídel zmenšila z 3,6 km na 3 km.

Legenda k mapkám 1 a 2:

1 – stolífiné hranice

Hustota sídel na 100 km²:

2 – pod 5

3 – 5,0–5,9

4 – 6,0–6,9

5 – 7,0–7,9

6 – 8,0–8,9

7 – 9,0 a viac.

Názvy stolíc: 1 – Abovská, 2 – Bratislavská, 3 – Gemerská, 4, 5 – Hontianska s Malohontom, 6 – Kormárnánská, 7 – Liptovská, 8 – Mošonská, 9 – Nitrianska, 10 – Novohradská, 11 – Oravská, 12 – Ostrihomská, 13 – Rábska, 14 – Spišská, 15 – Šarišská, 16 – Tekovská, 17 – Trenčianska, 18 – Turčianska, 19 – Turnianska, 20 – Užská, 21 – Zemplínska, 22 – Zvolenská stolica.

Mapka 1. Hustota sídel na 100 km² v rokoch 1381–1400. Autor J. Žuděl.

Mapka 2. Hustota sídel na 100 km² v rokoch 1511–1530. Autor J. Žuděl.

Tabulka 1. Hustota a stredná vzdialenosť sídel na Slovensku v rokoch 1381-1400

Stolica	Hustota sídel na 100 km ²
Abovská	8,4
Bratislavská	7,9
Gemerská	9,2
Hontianska s Malohontom	8,0
Komárňanská	6,6
Liptovská	5,3
Mošonská	6,1
Nitrianska	8,3
Novohradská	7,8
Oravská	1,9
Ostrihomská	6,1
Rábska	6,5
Spišská	6,6
Šarišská	9,9
Tekovská	8,7
Trenčianska	6,7
Turčianska	8,6
Turnianska	6,9
Užská	9,7
Zemplínska	6,7
Zvolenská	3,4
Územie Slovenska	7,3

Tabulka 2. Hustota a stredná vzdialenosť sídel na Slovensku v rokoch 1511-1530

Stolica	Hustota sídel na 100 km ²	Stredná vzdialenosť sídel v km
Abovská	8,2	3,5
Bratislavská	8,1	3,5
Gemerská	9,6	3,2
Hontianska s Malohontom	8,4	3,4
Komárňanská	6,6	3,9
Liptovská	5,4	4,3
Mošonská	6,1	4,1
Nitrianska	8,6	3,4
Novohradská	10,9	3,0
Oravská	2,3	6,7
Ostrihomská	6,7	3,9
Rábska	8,6	3,4
Spišská	5,8	4,2
Šarišská	9,1	3,3
Tekovská	8,8	3,4
Trenčianska	8,5	3,4
Turčianska	9,0	3,3
Turnianska	6,6	3,9
Užská	10,3	3,1
Zemplínska	7,5	3,6
Zvolenská	4,4	4,8
Územie Slovenska	7,7	3,6

Poznámky

- 1 Hranice stolíc sme zrekonštruovali na základe podrobnej dokumentácie. Pre ich kartografické zobrazenie sa použila administratívna mapa Slovenska z roku 1983 v mierke 1: 400 000. Veľkosť stolíc (ich plošnú výmeru) sme stanovili podľa plošnej výmery katastrov príslušných obcí. Údaje o veľkosti katastrov obcí sme prevzali zo Statistického lexikonu obcí ČSSR 1982. Vzhľadom na to, že tento lexikón neuvádza údaje o veľkosti chatárov častí obcí a tých obcí, ktorých územie sa premenilo na vojenské výcvikové priestory, veľkosť stolíc sa nemohla presne zrekonštruovať. To však neovplyvnilo podstatnou mierou naše výpočty o hustote a strednej vzdialenosti sídel.
- 2 Osídlenie Slovenska podrobnejšie charakterizujeme v štúdií Vývoj osídlenia Slovenska od počiatkov valašskej kolonizácie do konca stredoveku. In: *Archaeologia historica* 13/88, s. 7–17.
- 3 Podrobnejšie o tom v štúdií Slovakia's settlement towards the end of the middle ages. In: *Geografický časopis* 1988, s. 112-119.

Zusammenfassung

Die Besiedlungsdichte auf dem Gebiet der Slowakei im Hochmittelalter

Die Zeit des Hochmittelalters bedeutet in der Besiedlungsgeschichte der Slowakei eine wichtige Etappe. Es handelt sich um die Zeit von 1378 (damals war König in Ungarn Sigismund von Luxemburg) bis zum Jahr 1526 (Schlacht bei Moháč). In diesem Zeitabschnitt hat sich das Siedlungsnetz stabilisiert und mit Ausnahme des Nordgebiets mit den Hochbergen ist dieser Ausmaß der Besiedlung bis heutzutage geblieben.

Der Verfasser verfolgt das Ziel die Bevölkerungsdichte in den Jahren 1381–1400 und in den Jahren 1511–1530 zu registrieren und zwar im Rahmen damaligen Verwaltungszentren. Es hat sich gezeigt, daß am Ende des 14. Jhdts. waren 7,3 Siedlungen auf 100 km² mit der durchschnittlichen Entfernung cca 3,7 km. Die größte Besiedlungsdichte hatte die Landschaft in der Umgebung von Šariš, wo auf 100 km² 9,9 Siedlungen kamen. Dagegen in der Umgebung von Orava (Nordslowakei) waren nur 1,9 Siedlungen auf 100 km².

Am Ende des Hochmittelalters, in den Jahren 1511–1530 waren 7,7 Siedlungen auf 100 km² mit der durchschnittlichen Entfernung zwischen den Siedlungen 3,6 km. Auf dem Gebiet von Orava war wieder nur eine seltene Besiedlung mit 2,3 Siedlungen auf 100 km². Am Ende des Hochmittelalters hat sich die Siedlungsdichte um 0,5 vergrößert im Vergleich mit der Ausgangsposition am Ende des 14. Jhdts. Die durchschnittliche Entfernung hat sich um 0,1 gemindert.

Abbildungen:

- Abb. 1. Siedlungsdichte auf 100 km² in den Jahren 1381-1400.
Abb. 2. Siedlungsdichte auf 100 km² in den Jahren 1511 – 1530.

